

- HOCKETT, CHARLES F. 1973. Where the tongue slips, there slip I. In: VICTORIA A. FROMKIN ed., *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague, 93–120.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 131: 315–23.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- LISS, JANET M. 1998. Error-revision in the spontaneous speech of apraxic speakers. *Brain and Language* 62: 342–60.
- MARSLEN-WILSON, WILLIAM 1990. Activation, competition and frequency in lexical access. In: ALTMAN, GERRY ed., *Cognitive models of speech processing*. The MIT Press, Cambridge, 148–72.
- NEUBERGER TILDA 2010. Korrekciós folyamatok gyermekek spontán beszédében. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *A IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia Kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 112–23.
- NOOTEBOOM, SIEB 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–8.

Age-specific features of self-monitoring processes in spontaneous speech

Whether or not we are aware of the fact, we continually monitor our own speech while we speak, to see whether what we are saying is appropriate in both content and form. Even though the Hungarian literature offers copious data on self-correction processes operative in various age groups, we know of no research that specifically contrasts the application, degree of success, and temporal properties of self-monitoring processes across three different age groups. In the present paper we study the issue of how self-monitoring operates in 9-year-old schoolchildren, 20 to 32-year-old young people, and 66 to 80-year-old speakers, respectively. We analyse temporal features of repetitions, restarts, and corrections in spontaneous narratives. The results show that the frequency of occurrence of these disfluency phenomena, as well as the types of errors committed and their corrections, do differ across age groups. Statistically significant differences can be demonstrated to exist in the temporal properties of repetitions, while in the relative durations of editing phases of restarts and corrections similar (though not significant) tendencies can be found.

Keywords: self-monitoring, self-correction, editing phase, age and gender differences.

BÓNA JUDIT – NEUBERGER TILDA

A halál árnyéka és annak völgye

Egy bibliai frazéma értelmezése és magyar fordításai

1. Ha a fordítástudományon belül bibliafordításról beszélünk, akkor még inkább hangsúlyoznunk kell, hogy kritikai fordításnak, válogatásnak, félrefordításnak vagy bármilyen más beavatkozásnak helye nincs, hiszen szent szövegekről lévén szó a fordítás itt nagyobb felelősséggel jár. Itt még fokozottabban érvényesülnie kell NIDA funkcionális ekvivalenciáról szóló elvének, mely szerint

„a fordítás folyamata azt a célt szolgálja, hogy a befogadók úgy értsék a lefordított szöveget, ahogyan az eredeti befogadók értették az eredeti szöveget” (WAARD–NIDA 2002: 49–50).

Ha összehasonlítjuk ugyanannak a szövegnek több fordítását, akkor találhatunk eltérő, hasonló és megegyező megoldásokat is. „Vagyis a szubjektív fordítói döntések egy részének objektív alapja van. Ezt a szubjektív döntések mögött rejlő objektív alapot keresik a fordítók” (KLAUDY 2006: 15). KLAUDY KINGA a nyelvészeti fordításelmélettel kapcsolatban itt a fordítás alkotói tevékenységéről beszél. A fordítónak meg kell találnia valamilyen bensőbb lényegi tartalmat, a legfőbb jelentést, a mondanivaló esszenciáját, és ennek a forrásnyelvi „magnak” változatlanul kell megjelennie a célnyelven is. Ez a lényegi „mag”, ez a központi mondanivaló bibliafordítás esetén maga az I g e.

2. A völgy fogalma. – A héber nyelvben a *völgy* fogalomra több szóalak is létezik; ennek oka, hogy Palesztinában sok és sokféle völgy található (vö. BANGHA 1931–33; CZEGLÉDY–HAMAR–KÁLLAY szerk. 1931; KerBibLex.; MKatLex.). A héber *gai* általános kifejezés, a hegy ellentéte, körülbelül ez a mi magyar *völgy* szavunk, bár egyes források szerint ’szakadék, hegyszoros, szurdok’ jelentéssel is bírhat. Ilyennel találkozhatunk Józsué könyvében Aj mellett („Az egész vele lévő hadinép felvonult. [...] Tábort ütöttek Ajtól északra, úgy-hogy egy völgy volt köztük és Aj között.”; Józ 8,11 – minden magyar bibliai idézet, ahol másként nem jelöltem, az 1990-es új protestáns bibliafordításból származik –, de ez szerepel a későbbiekben vizsgált 23. zsoltár szövegében is). A *nachal* olyan völgyet jelöl, mely állandó vagy ideiglenes vizű patakkal bír, ez az arab *vádi* megfelelője, mely időszakos patakmedret jelöl, ami vizet csak az esős évszakban szállít, egyébként száraz. Károlyi ezt legtöbbször *patak*-nak fordítja (pl. 5Móz 2,13: „Most azért induljatok, keljetek át a Zered patakon!”; de az új fordítású Bibliákban már van hely, ahol ezt kijavították, pl. 4Móz 13,23: „Amikor eljutottak az Eskól-völgyig, lemetszettek ott egy szőlővesszőt egyetlen szőlőfürttel, amelyet ketten vittek rúdon”). Ezzel ellentétben az *afik* ’patak völgye’ olyan völgy, melyben mindenképpen patak vagy csorgó víz van. Az *emek* héber szó ’mélyedés’, ’mély völgy’, de ’alföld, síkság’ jelentésű is lehet. Ezt Károlyi-nál szintén *völgy*-ként találjuk meg („Saul és az izráéliek is összegyűltek, tábort ütöttek az Élá völgyében, és csatarendbe álltak a filiszteusok ellen.”; 1Sám 17,2). Végül pedig a *bikáh* jelentése ’hasadék, mélyedés, széles völgyi síkság’, melyet Károlyi általában *síkság*-nak fordított, ezeket a helyeket legkésőbb az új fordítású Bibliákban mind *völgy*-re javították („Az Úr megragadott engem; elvitt engem az ÚR lélek által, és letett egy völgyben. Tele volt az csontokkal.”; Ez 37,1 – ezen a helyen már a Biblia 1908-ban is *völgy* alakkal találkozunk).

A bibliai lexikonok alapján két szélsőséges jelentéskör mentén helyezhetjük el a *völgy* fogalmát. Pozitív értelemben vízben való gazdagsága miatt paradicsomi jellegű („Mert jó földre visz be most téged Istened, az Úr, folyóvizeknek és mélyből fakadó forrásoknak a földjére, amelyek a völgyben és a hegyen erednek”; 5Móz 8,7); gazdag legelő („Legeltetni fogom őket Izráel hegyein, a völgyekben és az ország minden lakóhelyén.”; Ez 34,13); termékenységének bizonyítékai ga-

bona- és szántóföldjei („Nyájak lepik el a legelőket, a völgyeket gabona borítja”; Zsolt 65,14). Isten völgyben nyilatkoztatja ki dicsőségét és itt lesz országa is („A kopár hegyeken folyókat fakasztok, a völgyek mélyén forrásokat”, Ézs 41,18); lépései alatt megrendül a föld, hegyek és völgyek omlanak le („Emelkedjék föl minden völgy, süllyedjen le minden hegy és halom, legyen az egyenetlen egyenessé és a dombvidék síksággá!”; Ézs 40,4).

A völgy a Bibliában negatív eseményeknek is a színhelye. Az emberi gög melegágya (Bábel tornyát is egy völgyben építették: „Amikor útnak indultak keletről, Sineár földjén egy völgyre találtak, és ott letelepedtek.”; 1Móz 11,2), melyet Isten ítélettel sújt. A bálványimádás helye („Fölpítették a Tófet áldozóhalmait a Ben-Hinnóm völgyében, tűzben égették el fiaikat és leányaikat”; Jer 7,31), ezért völgyben zajlik le az eszkatológikus ítélet a bálványok szolgái felett („Induljanak, vonuljanak a népek a Jósáfát völgyébe, mert ott tartok ítéletet minden szomszédos nép fölött.”; Jóel 4,12). Völgyben pusztul el Góg népe is („Azon a napon nevezetes sírhelyet adok Gógnak Izráelben, a Vándorok völgyét a tengertől keletre, és az elzárja a vándorok előtt az utat. Ott temetik el Gógot egész seregével együtt. Ezért fogják azt a Góg serege völgyének nevezni.”; Ez 39,11).

Ezt a hegyek között alacsonyabban fekvő területet az élet és a termékenység jelképeként, a hegy kiegészítőjeként tartják számon mindenhol. Jelképesen az emberi kultúra bölcsője, a művelődés színhelye. A kínaiaknál így lett a jin megtestesítője, mely az árnyékos, homályos állapotot és a mélységet jelképezi, szemben a hegy, a jang napos állapotával és a magassággal (l. „Csodálatos asszonynak hívják: / ő a völgy örök szelleme.”; Lao-ce /1994: 6. – ez a tao jin jellegére utal). Egyiptomban a sírokkal teli völgynek volt külön jelentése, ezt tartották ugyanis a halhatatlanság felé vezető királyi útnak.

Az egyetemes és a magyar irodalomban is találkozunk a *völgy* motívumával a fenti jelentésekben. Danténál a túlvilági út kezdetekor a bűnökben való tévelygést, a helyes útról való letérést jelzi, amelyből az Erény hegye felé vezet az igaz ember útja. Csokonainál a középkori kereszténység hagyományos értelmében mint az emberi élet mulandóságának a képe jelenik meg: a „halandóság tövises völgye” (Halotti versek VI.). Rimbaud versében már magát a sírt jelöli (A völgy alvója). Lamartine „A völgy” című versében „menedék, ahol a halált várhatom”. József Attilánál (Mióta elmentél) is menedéket jelent, de inkább a megnyugvás, a megérkezés és a szeretett nő értelmében: „Ó, azt hittem már, lágy völgyben vagyok, / két mellel óv meg észak s dél felől” (a költői idézeteket l. PÁL–ÚJVÁRI 1997: 496).

3. A kérdéses frazéma. – A legtöbb bibliai szólásokat, frazémákat vizsgáló cikk és szólásgyűjtemény csak a *Siralom völgye* kifejezéssel foglalkozik, mely minden valószínűség szerint egy földrajzi név volt (TÓTH 1982: 91). A névből is kitűnik, hogy a szenvedések mélységét jelölték és jelölik még ma is vele, de „pesszimista látással ezt a világot is, amelyben élünk, siralom völgyének nevezik” (CSIZMADIA 1990: 59). A 84. zsoltárban olvashatjuk: „Ha a Siralom völgyén mennék is át, források völgyévé teszik azt, az őszi eső is elárasztja áldásával” (Zsolt 84,7). A Vulgatában *vallis lacrimarum* alakban találkozunk vele, de Károlyi így fordítja: *víz nélkül való völgy*. A Kulcsár-kódexben *fyráfnak velgyebe*

alak szerepel, Káldinál pedig *könnyhullatások völgyé*-ről van szó. Szenczi Molnár Albert zsoltárparafrázisaiban jelenik meg először a *siralom völgye* kifejezés (I. CSÜRY 1940: 239), és innen „került be az 1908-as Károlyi-revizíó szövegébe is” (A. MOLNÁR 2009: 62).

A *halál árnyékának völgye*-vel, az előbbihez hasonló kifejezéssel viszont nem foglalkozik a szakirodalom, esetleg néhány bibliai lexikon tesz róla említést, pedig itt is ugyanúgy tükörfordításról van szó. Talán a 23. zsoltár 4. verse a fogalom legközismertebb előfordulása: „Ha a halál árnyéka völgyében járok is, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy: vesszöd és botod megvigasztal engem” (Zsolt 23,4).

Itt a zsoltáríró arról beszél, hogy az igaz út nem mindig könnyű, és nem mindig veszélytelen, még a hívő ember számára sem. A pásztor a hegyekkel körülvett, sötét völgyekben is hűségesen vezeti nyáját, jóllehet bármelyik szikla mögül támadás érheti őket. Erre a veszélyes, sötét árokra használja a héber a *calmávet* szót, melyet már a legkorábbi magyar fordításokban is a ma ismert kifejezésekkel ültettek át: *halaal arnekanak kezepette* (1539, KulcsK.); *halalnac arnekos völgén* (1548, Székely István Zsoltároskönyve); *halálnac árnyékának völgyében* (Biblia 1590).

4. Az eredeti nyelvek kérdése. – Vizsgáljuk meg a héber *calmávet* szóalakot az eredeti nyelvek oldaláról is: a The New Interpreter’s Bible az alapszót jelentések összetételnek veszi: „It appears to be a compounding of meaning »shadow« and »death«” (NIB 768). A HAAG-féle „Bibliai lexikon” szintén erről beszél az *árnyék* címszó alatt: „az Újszövetségben a héber *salmavet* (tkp. sötétség) népetimológiával szétbontva (*sel* ’árnyék’ és *mavet* ’halál’), illetve úgy él tovább, ahogy a LXX görögül visszaadja (*szkia tanaton* ’halál árnyéka’)” (HAAG 1989: 96). De a mai héber nyelvtanok szerinti elfogadott nézet, hogy a héberben összetett szó nem létezik, a *calmávet* helyesen kiolvasva *calmút* lenne, hisz a héber *w* hosszú magánhangzót is jelölhet. TÓTH KÁLMÁN is az akkád *calmut* megfelelőjeként írja le (TÓTH 1982: 48), melynek jelentése szintén ’sűrű sötétség’. JAKUBINYI GYÖRGY viszont arról számol be a héber *calmávet*-tel kapcsolatban, hogy „ma már a tudósok megegyeznek abban, hogy nőnemű többesszámú szó lehet, s ez esetben a »celem« szóval függ össze, amelynek jelentése: homály, árny” (JAKUBINYI 1995: 78). Az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) Bibliája (1997), mely a héber szöveg mellett párhuzamosan magyar fordítást is közöl, már így fordítja a kifejezést: *homálynak völgyében*. Pedig a *calmávet* nem egybeírt birtokos szerkezet, hanem a JAKUBINYI-tól is idézett *celem* akkád eredetű variánsa, melyek jelentése valóban ’árnyék, sötétség, homály’.¹

A legújabb kutatások alapján tehát a helyes fordítás a *homályos völgy, homálynak völgye* lenne, de ahogy látni fogjuk, ötszáz éves írásbeli, és talán sokkal régebbi szóbeli keresztény hagyomány a frazéma téves fordítása így: *halál árnyékának völgyében*. Persze az is természetes, hogy a sötétség, homály képéhez a halál fogalma is társul. A frazéma fordításának bizonytalansága más nyelvek Bibliái-

¹ Az itt elmondottakkal kapcsolatban köszönöm névtelen lektorom megjegyzéseit, kiegészítéseit.

ban is előkerül. Az egyik angol fordításban megjelenik a halál sötét völgyének képe (*the valley of the shadow of death*; KJB. 1611, ti. Jakab király Bibliája), míg egy másik revideált, magát „Basic English”-nek nevező, hagyományos angol nyelvű Bibliából ez kimarad (*the darkest valley*, BBE. 1965). Luthernél is a héber szöveg „sötét, komor völgy”-e található: *im finstern Tal* (Luther 267).

A Vulg. szövegében az *in medio umbræ mortis* alak szerepel, mely kódexünk szövegében és természetesen a Vulgatahoz ragaszkodó Káldi fordításában is megtalálható. Míg a NVulg. az 1900-as években a legkorábbi forrásnyelvhez visszatérve, a héber *calmávet*-et összetett szónak tekintve az *in valle umbræ mortis* alakot használja.

Kérdés tehát, hogy milyen idegen nyelvi előzmény alapján jutottak korai bibliafordítóink a *halál árnyékának völgye* megoldására. Ugyanezt a jelzős szerkezetet (a *völgy* alaptag nélkül) a Bibliában több helyen is megtalálhatjuk (például Jób panaszában: „Vegye birtokba sötétség, a halál árnyéka, lakozzék rajta felhő, nappal is sötétség tegye rémessé”, Jób 3,5; és Ézsaiásnál: „A nép, amely sötétségben jár, nagy világosságot lát. A halál árnyékának földjén lakókra világosság ragyog”, Ézs 9,1). Ezek a mai, új fordítású Bibliákban is megmaradtak a *halál árnyéka* formánál.

5. A frazéma megfelelői a 23. zsoltár legkorábbi magyar fordításaiban. – Nézzük meg, mit találunk legkorábbi, 16–17. századi bibliafordításainkban a 23. zsoltár 4. versében, ennek a frazémának a fordításakor. Táblázatom két oszlopában az élesen elkülönülő katolikus és protestáns fordítói hagyományt választottam el egymástól.

1. táblázat

A frazéma 16–17. századi bibliafordításainkban

Forrás	Katolikus fordítások	Protestáns fordítások
DöbrK. 1508	<i>halálnak arnika közepin</i>	
KeszthK. 1522	<i>halal arnekanak kezepette</i>	
KulcsK. 1539	<i>halaal arnekanak kezepette</i>	
Székelly 1548		<i>halálnac arnekos völgen</i>
Heltai 1560		<i>halálnac árnyékánac völgyében</i>
Biblia 1590		<i>halálnac árnyékánac völgyében</i>
BatthyK. 17. sz. e.		<i>halal völge árnekaban</i>
Biblia 1626	<i>halál árnyéka közepett</i>	
Biblia 1685/1717		<i>halál völgye árnyékában</i>

A táblázat alapján feltűnő korai fordításaink felekezeti szerinti elkülönülése. Ha megnézzük ezt a korpuszt, akkor jól látszik, hogy kétféle fordítói hagyományról van szó, egyrészt a katolikus fordítások *halál árnyékának közepette* típusa, másrészt a *halál árnyékának völgyében* típusa a protestáns fordításoknál.

A Vulg. *in medio umbræ mortis* latin alakjának szövegkövető fordítása alap-

ján a kódexek háromszavas frazémája honosodott meg. A latin *umbra* 'árnyék, sötétség, homály' jelentésű, de többes számban a 'holtak árnyai' és az 'alvilág' jelentéssel is bír. A katolikus fordításokban tehát egységesen meg sem jelenik a *völgy* szó, de megjelenik helyette a *medio* miatt a *közép*, *közepette*. A *halál árnyéka* a halál közelségét, veszedelmét jelenti, melynek közepette sem fél a zsol-táríró, hisz Isten vele van. Káldi a 17. század elején visszatér a kötelezően köve-tendő Vulg. latin szövegéhez és a kódexek gyakorlatához: *halál árnyéka közepett* (Biblia 1626).

Székely István Zsoltároskönyvével új fordítási hagyomány indul el. A for-dító más forrásszöveget tartott a kezében, melynek hatására megjelenik a téves *völgy* szó is a protestáns szövegekben. A fordítónak valahonnan ismernie kellett a *calmávet* téves összetett szói értelmezését ahhoz, hogy az *árnyék*, *völgy* és *halál* szavakat itt összerakja.

A vizsgált birtokos szerkezet jelöltség/jelöletlenség szempontjából a kor-puszban szereplő kilenc előfordulásban hat esetben eltérő. A második és harma-dik forrás megegyező formája könnyen magyarázható, hisz a Keszthelyi kódex (1522) és Kulcsár-kódex (1539) a kutatások szerint egy ösre vezethetők vissza, így inkább csak helyesírási különbségeket találhatunk közöttük. Heltai Gáspár fordítása pedig a zsol-tárnak ezen a helyén is jól láthatóan tovább hagyományozó-dott Károlyiék Bibliájának szövegében.

Tüzetesebben megvizsgálva legkorábbi bibliafordításainkban ezt a helyet, láthatjuk, hogy a kódex-előfordulásokban is már egy láncolatos birtokviszonyt találunk. A Döbrentei-kódexben (*halálnak arníka közepin*) az első birtokos jelző a *-nak/-nek* ragos, a Keszthelyi és Kulcsár-kódexek szövegében (*halal arnekanak kezepette*) pedig a második birtokos jelző jelölt. Benczédi Székely István Zsol-tároskönyvében (*halálnac arnekos völgen*) a halálnak a völgyéről van szó, mely egy minőségjelzővel bővül, ez egy árnyékos völgy (a héber birtokos szerkezeteket gyakran minőségjelzővel fordítják magyarra). Heltai először, és az ő nyomdoka-in Károlyiék is, szinte már túlságosan is hangsúlyozzák a többszörös birtokvi-szonyt: mindkét birtokosszón kiteszik a ragot (*halálnac árnyékánac völgyében*), ezzel is élesen elhatárolódnak az előzményektől, és nyomatékot adva a szerke-zetnek, elindítanak egy több száz éves fordítói hagyományt. A Batthyányi-kódex, mely a 17. század elején íródott protestáns graduál, nem halad a hagyomány út-ján, a *halál árnyéka* frazéma két szava közé szúrja be a csak a héber szövegben szereplő *völgy* kifejezést. Tehát itt a halálnak lesz völgye, és annak lesz árnyéka. A szavak felcserélése utalhat bizonytalanságra, fordítói szabadságra vagy egy mára elfeledett másik korai fordítási hagyományra is. Ez utóbbit támasztja alá Komáromi Csipkés György 18. század eleji fordításváltozata. Eltérése a Vizsolyi Bibliától azzal magyarázható, hogy ő „– a XVII. századi ortodoxia szemléletvilá-gának megfelelően – az eredeti szöveg nyelvtani szerkezeteit is ihletettnek tartot-ta” (MÁRKUS 2008: 86), tehát hívebbnek tartva egy másik hagyomány szórendjét, azt követi, szemben a Vizsolyi Biblia családjában alkalmazott megoldással, mely máig tovább él.

6. A frazéma 20. századi bibliafordításainkban. – Ha megnézzük, hogyan él tovább mai Bibliáinkban a kérdéses frazéma, látni fogjuk, hogy a felekezetek közötti eltérés megőrződött. Bár a modernebb katolikus fordításokból hiányzik a *közép, közepette* kifejezés, de a két szavas fordítás megmaradt. Az 1930-as évekbeli régi katolikus fordítás az eredeti nyelv téves összetett szói jelentését használja: *halál árnyéka* (Biblia 1932). A NVulg. latin szövege teljesen át is tér a félreértett héber szövegre: *in valle umbrae mortis*, de ez egyik magyar katolikus fordításban sem jelenik meg. Az új katolikus fordítás a modern kutatások szerinti *sötét/komor völgy* kifejezést használja (ahogy az IMIT is teszi). A protestáns fordítások esetében ezen a helyen viszont biztosan a Károlyi Biblia, benne Heltai fordításának több száz éves fordítási hagyománya él tovább, mind az úgynevezett régi-, mind pedig az új protestáns bibliafordításokban.

Katolikus fordítások:

Járjak bár a *halál árnyékában* (Biblia 1932)

Ha *sötét völgyben* járok is (Biblia 1973)

Járjak bár a *halál árnyékában* (Biblia 1997)

Protestáns fordítások:

Még ha a *halál árnyékának völgyében* járok is (Biblia 1908)

Ha a *halál árnyéka völgyében* járok is (Biblia 1975)

Ha *sötét völgyekben* járok is (Biblia 2012)

IMIT:

Ha járok is *homálynak völgyében*

A protestáns új fordítású Biblia legújabb revíziójának szövegét látva (Biblia 2012)² megkérdőjeleződik az előző bibliakiadásokban részt vevő lektorok tapasztalatairól szóló cikkek tartalma, miszerint ezek a fordítások két fő alapelvet tűztek ki maguk elé: egyfelől „az eredeti szövegek gondolati tartalmát a mai magyar emelkedett köznyelv eszközeivel tolmácsolni”, másfelől – természetesen a protestánsok esetében – „a Károlyi-féle fordításnak a több száz éves egyházi és irodalmi hagyománytól szentesített, legjobb, legszebb elemeit az új fordításba átmenteni” (B. LŐRINCZY 1978: 390–1). Az új fordítású Biblia egy tradicionális, 450 éves egyházi nyelvi elemet örökített át mai Bibliáinkba, melyet a legújabb revideálás az eredeti nyelvekhez való visszatérés miatt elhagy majd. A frazéma azonban még sokáig a fülünkben csenghet, hiányát érezni fogjuk, ahányszor elhangzik nélküle a 23. zsoltár.

Ezek után nyelvtörténészként a bibliafordítások kutatásával és a szövegagyományozódás vizsgálatával kapcsolatosan A. MOLNÁR FERENC-re hivatkozva elmondhatom, hogy ezekhez a rétegekhez csak egy komplex, mélyreható szempontrendszerrel közelíthetünk: „mennyire hasznos, ha a nyelvtörténeti szövegvizsgálatot is több

² Erre másik névtelen lektorom hívta fel a figyelmet; e helyen szeretnék köszönetet mondani hasznos, a további munkámat is segítő megjegyzéseiért.

oldalról tudjuk végezni, s abba a stílustörténeti módszert szintén bevonhatjuk. Így a szöveghagyományozódás módját is differenciáltabban látjuk, határait pedig szélesíthetjük” (A. MOLNÁR 2010: 89).

Kulcsszók: fordítás, bibliafordítás, *halál árnyékának völgye*.

A hivatkozott irodalom

- BANGHA BÉLA szerk. 1931–33. Katolikus lexikon. Magyar Kultúra Kiadó, Bp.
- BatthyK. = Batthyányi codex. In: Lobkowitz codex; Batthyányi codex; Czech codex. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1890.
- BBE. 1965 = Bible in Basic English. 1965. <http://www.o-bible.com/cgi-bin/ob.cgi?version=bbe&book=psm&chapter=23>.
- Biblia 1590 = Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyuei. Magyar nyelvre fordított [Károlyi Gáspár és mások által] egészlen és wijonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházának épülésére. Visolban MDXC Mantskovit. [Károli Biblia. Hasonmás kiadás: 1981. Magyar Helikon Kiadó, Bp.]
- Biblia 1626 = Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jézus-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. Béchben MDCXXVI Formika Máté. [Káldi Biblia. Hasonmás kiadás: 2002. Faximile Kiadó, Bp.]
- Biblia 1685/1717 = Magyar Biblia, avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Iras a Magyar nyelven. Mellyet A' Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit megmutató marginalis jegyzésekkel megvilágosított: Comaromi C. György S.I.M.D. és D.P.M.DC.LXXXV Esztendőben. [Komáromi Csipkés György Bibliája. Hasonmás kiadás: 2000. Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen.]
- Biblia 1908 = Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglalt egész Szent Írás. Brit- és Külföldi Biblia-Társulat, Bp., 1908.
- Biblia 1932 = Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György S. J. fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, átdolgozta, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta a Szent István Társulat Szentírás-Bizottsága. Szent István Társulat, Bp., 1932.
- Biblia 1973 = Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Bp., 1973.
- Biblia 1975 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1975.
- Biblia 1990 = Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990.
- Biblia 1997 = Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján. Szent Jeromos Biblia-társulat, Bp., 1997.
- Biblia 2012 = A bibliarevízió műhelyéből. A zsoltárok könyve. Huszonharmadik rész. Reformátusok Lapja 2012. április 22. (56. évfolyam 17. szám) 9.
- CZEGLÉDY SÁNDOR – HAMAR ISTVÁN – D. KÁLLAY KÁLMÁN szerk. 1931. Bibliai lexikon. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Bp.

- CSIZMADIA KÁROLY 1990. Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Hazánk Könyvkiadó Kft., Győr.
- CSÚRY BÁLINT 1940. Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv* 238–48.
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABBAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1995.
- HAAG, HERBERT 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat Kiadója, Bp.
- Heltai = Soltar, az az Szent Davidnac es egyeb prophetáknac psalmusinac, auagy isteni dichireteknec könyue szép summátskákkal es röüideden valo aertelmöckel. Magyar nyeluen Heltai Gaspar etc. Colosvarat MDLX.
- IMIT = Biblia. Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben. II. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Makkabi Kiadó, Bp., 1994.
- JAKUBINYI GYÖRGY 1995. A szentírásfordítás nehézsége gyakorlati példákban. In: FILA BÉLA – ERDŐ PÉTER szerk., *Teológus az Egyházban. Emlékkönyv Gál Ferenc 80. születésnapja alkalmából*. Márton Áron Kiadó, Bp. 69–88.
- KerBibLex. = BARTHA TIBOR szerk. 1993–1995. Keresztyén bibliai lexikon. Kálvin János Kiadó, Bp.
- KeszthK. = Keszthelyi kódex 1522. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER LEA 2006. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- KJB. 1611 = King James Bible. http://www.kingjamesbibleonline.org/1611_Psalms-23-4/.
- KLAUDY KINGA 2006. Bevezetés a fordítás elméletébe. Scholastica Kiadó, Bp.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex 1539. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 1999. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- Lao-ce /1994. Tao Te king. Az Út és Erény könyve. Tercium Kiadó, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1978. Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája. *Magyar Nyelv* 74: 390–8.
- Luther = Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 51. Band. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1967.
- MÁRKUS MIHÁLY 2008. Magyar Bibliáink. Szemelvények régi bibliafordításinkból. In: HELTAI JÁNOS – GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND szerk., *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*. OSZK, Bp., 73–90.
- MKatLex. = Magyar Katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu>.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. A Biblia és anyanyelvünk (Tekintettel Szenci Molnár Albert zoltárfordításaira is). *Sárospatoki Füzetek* 2009/1: 57–64.
- A. MOLNÁR FERENC 2010. Párhuzamos szótörténeti és frazeológiai vizsgálatok az Ómagyar Mária-siralomhoz és Szenci Molnár Albert szövegeihez. *Magyar Nyelv* 106: 84–90.
- NIB = The New Interpreter's Bible. Abingdon Press, Nashville, 1996.
- NVulg. = Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio, Libreria Editrice Vaticana, Vaticani, 1979.
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT szerk. 1997. Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Bp.
- Székely = Soltar könyü [!] Szekel Estuantul magiar nielre [!] forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnece röüideden valo magiarazatia

psalmosonként köetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magyarul irt helet mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar). [Hasonmás kiadás: Székely István Zsoltároskönyve. Krakkó 1548. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, Bp., 1991.]

TÓTH KÁLMÁN 1982. Zsoltármagyarázatok. Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, Bp.

Vulg. = Biblia Sacra: Vulgata. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis–Psalmi. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1983.

DE WAARD, JAN – NIDA, EUGENE A. 2002. Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Kálvin Kiadó, Bp.

The Shadow of Death and its Valley

In this paper, the author has collected old and new occurrences of the Hungarian phraseme *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’. Even in the earliest Hungarian translations of the Bible, not independently of the identity of the source language, the tradition concerning this phrase bifurcates. Protestant translators may have been familiar with the complex meaning of Hebrew *calmávet* that has become a point of controversy since. This translation error, however, survives to the present day as a 16th-century tradition.

Keywords: Bible translation, tradition of Protestant Bible translations, *halál árnyékának völgye* ‘valley of the shadow of death’.

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

„A javító toll nyomában” Stilisztikai és nyelvhelyességi adalékok Kosztolányi írásművészetéhez*

1. Bár az előadás címe Németh Lászlótól származik (vö. NÉMETH 1963: 368), ezúttal nem ő róla, hanem a fiatal Kosztolányiról lesz szó, aki 1911-ben alaposan átdolgozta három évvel korábbi, „Ilike az asztalnál” című novelláját. Az új változat címe „Ozsonna” lett. Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogyan működött Kosztolányi „javító tolla”, miben különbözik a későbbi változat a korábbitól, s a szövegen végrehajtott javítások és kiegészítések módosították-e (s ha igen, milyen irányban) az elbeszélés stilisztikai és esztétikai értékét.

„Kosztolányi munkásságában kitüntetett szerepet játszik az újraírás” – állapítja meg monográfiájának előszavában az író egyik legkiválóbb irodalomtörté-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. március 20-i, Grétsy László 80. születésnapja alkalmából tartott felolvasóülésén. A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.